

ІСТОРІЯ МОВИ І ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

УДК 81'23-112

“ГУСТИНСЬКИЙ ЛІТОПИС” – ДЖЕРЕЛО МОВНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Ірина Фаріон

*Національний університет «Львівська політехніка»,
кафедра української мови,
вул. С. Бандери, 12, 79013, Львів, Україна
тел.: (032) 258 26 75*

Досліджено мовну свідомість українців доби пізнього Середньовіччя, себто погляди, уявлення, почуття, оцінки й настанови наших предків щодо мови та мовної дійсності. Джерелом дослідження є знакова історіографічна пам'ятка “Густинський літопис” (1623–1627 рр.). Аналіз засвідчив, що мовна свідомість наших предків ґрунтувалася на біблійному тлумаченні мови як божественно-креативної сили, що має етнооб'єднавчий характер із наскрізною мовною опозицією свого – чужого.

Ключові слова: мовна свідомість, етнотворчий характер мови, етноатрибутив, етніонім.

Зацікавлення історією свого народу – головний чинник утвердження національної свідомості, незаперечна складова якої – мовна свідомість. Зокрема, показовим є факт, що в рукописах XVII ст. залишилися найвизначніші твори тодішньої української історіографії, серед яких “Густинський літопис”, “Кройника” Ф. Софоновича, козацькі літописи. Натомість “Синопис”, ймовірно І. Гізеля, спрямований на обґрунтування легітимності влади російських царів, упродовж XVII ст. видавали п'ять разів: 1674, 1678, 1681 (двічі), 1699 рр. [3, с. 334]. Українська історіографія XVII ст. небагата на мовні пасажі, однак, як зауважив Д. Чижевський, “...в цих творах [історичних – *авт.*] маємо майже завжди певний національний світогляд. Іноді цей національний світогляд розпливається у слов'янській, – іноді – в православної ідеології, але без нього не обходиться, здається, ані один історичний твір українського бароко” [13, с. 288].

Маємо на меті дослідити мовну свідомість того часу, відображену в “Густинському літописі”, себто “погляди, уявлення, почуття, оцінки й настанови щодо мови та мовної дійсності” [10, с. 15].

“Густинський літопис” (1623–1627 рр.) – найраніша історіографічна пам'ятка XVII століття, що збереглася у списках другої половини XVII ст.: “Кройника, которая начинается оть потопу первого міра, и столпотворенія, и раздѣленія языкъ и разсѣянія по всей вселеннѣй, и о разныхъ народах, таже и о початку Славенского

Російського народу, и егда съде Кіевъ...». На думку М. Марченка, літопис не є звичайною компіляцією, а твором з власним тлумаченням фактів, написаний мовою, близькою до народної [5, с. 36–38]

“Густинський літопис” має типовий біблійно-генеалогічний початок: ідеться про врятування Ноя під час потопу і його креативну “силу слів” через прокляття: силою словесного прокльону він прирікає на рабство Хамового молодшого сина Ханаана та його нащадків. Завдяки тій самій “силі слів” “Бог через Ноя тут три стани людей ствердив – іерея, царя і раба; наче хай буде Сим за іерея, молячись Богові; Афет же, володіючи, хай боронить усіх од супостатів; а Хам, як раб, хай служить і робить обом”. Однак природа мови амбівалентна. З допомогою слова деструктивну функцію втілює диявол: “Ти, іерею, в недбальстві живи і непотребно. Ти, володарю чи воїне, немилосердним чи грабіжником будь. А ти, простаче, на ідолах, чаруванні і чаклунствах надію свою покладай” [ЗКЛ, с. 9]. Наведений біблійний уривок із протиставним дискурсом про “силу слова” не випадковий: вага і дія священного слова на ту пору була містична і визначальна. Характерно, що цього уривка не містить “Повість минулих літ” Нестора, що була за основне джерело для густинського літописця щонайменше до подій 1291 р., а відтак головними джерелами слугували польські хроніки, зокрема М. Бельського, М. Кромера, М. Стрийковського та білорусько-литовський літопис [СК, syn 04.htm; ЗКЛ, с. 6]. Отже, засадничим для того часу було біблійне тлумачення мови як божественно-креативної сили (або ж “догмат креаціонізму” [1, с. 97]): сказав – і сталося. Це сповна суголосне з визначним твором Константина Філософа “Проглас” до Євангелія (збережено у двох сербських редакціях XIV ст. і в руській редакції XVI ст.), де викладено найважливіші філологічні ідеї, почерпнуті з біблійного джерела: 1. слово, злите з ученням Христа, є найбільшою духовною цінністю; 2. слово – могутній засіб етичного творення; 3. писемність побільшує силу слова: як неможливо пізнати краси, не бачачи, так і слово не увійде у душу без книги; 4. важлива зрозумілість слова: слово чужою мовою – як мідний дзвін; 5. народ без своєї писемності не може бути незалежним; 6. слов’яни володіють своїм словом, і в цьому запорука їхнього духовного піднесення. Головний патос цієї мовної концепції передусім у запереченні обраності якоїсь мови [6, с. 126–127, 129]. І. Огієнко зауважує: “Кирило – це правдивий образ завзятого ідеаліста, гарячого оборонця поневолених мов, який навіть в останній передсмертній молитві своїй благав Господа: «Господи, Боже ми, погуби трезичную ересь», тобто тих, що не визнають живої мови у церкві” [8, с. 4–5].

Як і Несторів літопис [ПВЛ, с. 10], аналізована пам’ятка містить біблійну оповідь “Про стовпотворіння та розділення мов”. Ідеться про сорокалітнє зведення стовпа на полі Сенаар, у землі Халдейській, над рікою Євфратом, аби на ньому можна було перебути ймовірний потоп. По потопі, зауважує літописець, “мова в них була ще одна”. Відтак онук Хамів Мемрон “підступом привів людей, щоб zostавили Бога, і переконав їх, аби собі сотворили ім’я славне на землі, доки ще не розійшлися по всій землі” [ЗКЛ, с. 9]. Однак прийшов Господь, побачив стовп, город і сказав: “Се рід один, і мова у них одна, і не зречуться сі люди задуму свого, аж поки не завершать”. І розмісив їм мову їхню на сімдесят і дві мови, за числом старійшин між будівничими сього стовпа, щоб одтоді не розуміти їм один одного бесіди. І з того, не завершивши будови, розійшлися вони по всій піднебесній, кожний у свою країну, як їм назнаменував був Ной, отець їхній” [ЗКЛ, с. 9]. Порівняймо цей епізод із біблійним описом: “1. Уся земля мала одну мову й одні слова. [...] 4. Ану збудуймо

собі місто й вежу з верхом до неба та й утворім собі ім'я, щоб ми не розпорозувалися по всій землі. [...] 6. І мовив Господь: “Оце вони один народ і мова в них усіх одна. І це щойно початок їхньої праці: тож що вони не задумують, не буде їм важко зробити. 7. Отож зійдімо наниз і помішаймо там їх мову, щоб не розуміли один одного”. 8. І розсіяв їх Господь звідтіля по всій землі, й вони перестали будувати місто” [СП, с. 11–12].

Сучасний переклад “Густинського літопису” промовисто нівелює у реченні “аби собі сотворили ім'я славне на землі, доки ще не розійшлися по всій землі” поняття створеного *імені* як основи самого буття та умови народної єдності, про що виразно свідчить переклад з Біблії: “та й утворім собі ім'я, щоб ми не розпорозувалися по всій землі”. Звідси креативна роль слова–імені.

Як у Біблії взагалі, так і в Несторовому літописі не наведено сакральних цифр 70 і 2, що конкретно називають старійшин – будівничих стовпа. Це, на відміну від “Густинського літопису”, не виокремлює їхньої провідної ролі в утворенні окремої мови, себто народу: “се родь единь и языкъ единъ”. И съмъси богъ языки, и раздѣли на 70 и 2 языка, и расъсѣя по всей земли. По размъшенъи же языкъ богъ вѣтромъ великимъ разраши столпъ [...]. От сих же 70 и 2 языку бысть языкъ словѣнскъ. От племени Иафетова, нарци, еже суть словѣне” [ПВЛ, с. 10–11].

На відміну від попереднього, першого біблійного уривка, у цій оповіді йдеться про етнотворчий (чи етнозодчий) характер мови – вона визначальний чинник у житті суспільства: мова очолює (без неї, єдиної, не завершити будови), об'єднує (“се рід один, і мова у них одна”) і роз'єднує (із 72 різномовних старійшин стало 72 народи, що розійшлися по всій піднебесній). Отже, вона, попри те, що є засобом для порозуміння (“не розуміти їм один одного бесіди”), – стає окремим шляхом розвитку кожного народу.

Відтак божественну універсальну етнотворчість мови автор літопису переносить в окрему, але ще не індивідуальну етнічну площину – слов'янського народу і слов'янської мови, розгортаючи цю проблематику порівняно якнайширше: “Про слов'янський народ. Звідки він вийшов і коли до Європи і Сарматії прийшов. І про його війни, і як Олександр Македонський писання йому дав”. Проблемність походження цього народу, який у літописця має обов'язковий займенник “наш”, у тому, що “Самі-бо, перше письма не вміючи, нічого про своє передне буття не написали. А тому самі про себе не можуть нічого сказати” [ЗКЛ, с. 12]. Наводячи кілька гіпотез про походження слов'янського народу, долучаючи до нього “русь, ляхи, чехи, болгари, слов'яни”, літописець неодноразово підкреслює взаємозумовлену тотожність мови і народу: “А тому гадає дехто, що й москвини з енетами одним народом були, бо того ж із ними языка були і з ними сумежно жили...”, а також “наскільки се нам відомо, всі народи слов'янські єдиного суть отця сини, бо єдиноголосся мови їхньої показує, що вони є єдиним народом” [ЗКЛ, с. 12]. Зауважимо, що тим єдиним отцем літописець уважає Гомерового сина Рифата: “Од сього Рифата народилися пагнагони, енети, генети, венеди, венедиці, анти, алани, роксани, роксолани, од яких начебто пішла русь, і алани, русь-москва, ляхи, слов'яни, болгари, серби. Сесі всі одного суть народа і языка, а саме слов'янського” [ЗКЛ, с. 11], хоч принагідно цитує і іншу думку: “Каже дехто, що од Мосоха, шостого сина Яфетового, наш народ слов'янський пішов і москвинами, тобто москвою іменувався і що од сеї москви всі сармати – русь, ляхи, чехи, болгари, слов'яни

пішли. Поминає і Ксенофонт, давній хронограф, про сих мосхинів, дивним і ядовитим народом їх називаючи” [ЗКЛ, с. 12]. Насправді ж автор “Густинського літопису” цитує М. Бельського та М. Стрийковського, водночас схилившись до родоводу “від Рифата”, як у працях Я. Длугоша і Ф. Меланхтона [4, с. 11].

Проблема походження від спільного праотця невіддільна від проблеми спільної мови, яку означено як *слов’янська* із займенниковим окресленням *наша*. У контексті аналізованої доби йдеться про *прагматично-комунікаційний рівень* спільності, відповідно до якого генетично споріднені слов’янські мови є більш-менш зрозумілі для кожного, хто володіє хоча б однією з них. Генетична близькість церковнослов’янської мови з народними слов’янськими мовами породжувала відчуття «своєї» книжно-писемної мови. Знаково, що в етимології макроетноніма *слов’яни* заковано, як зауважує О. Трубачов, тисячолітню норму їхнього самоототожнення, а саме тих, що ясно говорять, тобто “свої”, “наші”. Тих “своїх” об’єднувала передусім зрозумілість мови, що прочитуємо з етимології *слов’яни* – від ‘слыть, слову/слыву’ у значенні ‘чути, слухати, бути зрозумілим’. Отже, головна вісь пізнання свідомості древнього часу – це дихотомія “своє” – “чуже” яку О. Трубачов називає “антропоцентричною картиною світу” [11, с. 8, 90, 175, 177, 210, 226], хоч, на нашу думку, це таки етноцентрична картина світу. Вперше це теоретично виписано, а відтак перетворено в міфологему у вже згаданому “Прогласі” Константина Філософа: слов’яни володіють своїм словом, на відміну від німців – німих і невігласів (без голосу): “слышите оубо, народи словѣньсти. Слышите слово; от Бога бо приде” [6, с. 127].

Попри те, спільна для всієї Русі літературна мова – слов’янська – аж ніяк не свідчить про етнічну єдність слов’янства, як спільність, скажімо, латинської мови для всіх західних слов’ян – про їхню етнічну єдність. У “Густинському літописі” у список племен, що говорять тією єдиною мовою, входять не тільки східні, але й західні та південні слов’яни та інші народи, як зазначено вище. Отже, виходило б, що і чехи, морави, серби, хорвати, хорутани, ляхи, лютичі, поморяни, мазовшани, – всі розмовляли тією ж мовою, що й русь. Себто йдеться лише про рівень прагматичного порозуміння.

Другим рівнем спільності є *ідеологічно-релігійний*. Як зауважує Ф. Бацевич, “релігійне відчуття, сприйняття, бачення та інтерпретація світу відіграли уніфікаційну роль у системі середньовічної культури, зумовлюючи її певну цілісність, недиференційованість, синтетизм усіх сфер середньовічного мислення” [1, с. 181]. На ту пору слов’янська мова була центром філософсько-філологічної концепції, що заснована на усвідомленні ролі цієї мови як священної – духовного першоджерела, що об’єднує всіх православних вірян. Не менш важливим у творенні ідеологічно-релігійної спільності був напрям граматичного універсалізму, відображений у відомій праці Й. Скалігера “Розвідка про мови європейців” (1599), відповідно до якої всі мови Європи поділено за чотирма мовами-матерями: латинська, грецька, тевтонська і слов’янська, що, своєю чергою, розпадаються на окремі мови [7, с. 198]. Такого погляду дотримувалися і польські вчені: “Наша мова не є надто стара, але народилася з єдиної слов’янської мови. Всі мови: польська, грецька, руська, хорватська, боснійська, сербська, болгарська – були спершу однією мовою, як і одним народом слов’янським” [SJPL II, s. 274]; “Ми, поляки, як і інші слов’янської мови народи, мову свою з грецької мови взяли” [SP XVI, s. 54]. Зокрема, у посмертно виданій “Польській хроніці” М. Бельського висловлено незгоду

з тими, хто походження поляків та інших слов'ян зв'язував з різними старозавітними персонажами. Звідси висновок: "...сама мовна спільність наша з московитами явно свідчить, що ми походимо від одного народу, і тому повинні бути дітьми одного спільного батька" [СК, syn 01.htm].

Закономірно, що в літописі не йдеться про *руську мову*, позаяк цей етноатрибутив має запозичене походження і династичну мотивацію. Русь, за літописом, – це були варяги, що на прохання "слов'ян, чуді, кривичів та ін." прийшли "княжити у землі нашій і володіти над нами", "бо старійшини не маємо". "І од тих варягів прозвалася по тому земля наша Руською", як відзначає це і Нестор [ЗКЛ, с. 23; ПВЛ, с. 18]. Відтак густинський літописець народ слов'янський лише один раз називає *руським*, зауважуючи, що "сей народ слов'янський, чи руський, ... од свого початку і аж досі, в різні часи, не однаково називався, а різними іменами...", наводячи і досі науково обгрунтовані мотиваційні чинники виникнення етнонімів: від місць поселення; від народів, що приходили на автентичні землі; "іноді од хоробрих вождів своїх" [ЗКЛ, с. 24]. Наскрізне літописцеве вживання етноатрибутива *слов'янський (словенски)* із присвійним займенником *наш*, на відміну від чужого, запозиченого *руський* (руссю – Ruotsi спочатку називали шведів, а не слов'ян! [12, с. 220], засвідчує позитивну прив'язаність автора саме до цього терміна. Така емоційна патріотична заангажованість є невід'ємним складником мовної свідомості. Акцент літописця на мотивації винаходу слов'янської абетки як любові до свого народу лише підтверджує почуттєвий складник у мовній свідомості: "Нѣци глаголють, яко еще святѣй Еронимъ, иже бѣ родом Славянинъ, премудръ сѣй въ писаніихъ и любя свой народ Славенскій, не хотяше имъ въ безуміи пребывати, изобрѣте имъ буква и грамоту своимъ ихъ языкомъ состави" ("Деякі кажуть, що святий Ієронім, котрий був родом слов'янин, премудрий бувши в писанні і люблячи свій народ слов'янський, не схотів, щоб він у безумії перебував, і винайшов йому букви, і грамоту своєю рідною мовою уклав") [ГЛ, с. 237; ЗКЛ, с. 24].

Як зауважує І. Огієнко, від найдавніших часів і аж до XIX ст. панувала думка ніби автор глаголиці отець західної церкви бл. Єроним (342–449 або 330–419, 337–420). Можливо, на цю легенду вплинуло те, що Єроним переклав Вульгату і був слов'янином, хорватом із м. Стридона в Далмації; у грамоті Карла IV з 1347 р. про заснування Еммауського монастиря у Празі зі слов'янською богослужбовою мовою йдеться ніби Єроним переклав св. Письмо на слов'янську мову. Далматинська інтелігенція довго й уперто боронила легенду про Єронима як автора глаголиці; робила вона це, можливо, не тільки з патріотичного почуття, але й для того, щоб успішніше боронити перед Римом своє слов'янське Богослуження [9, с. 141]

Центральним лінгвістичним пасажем "Густинського літопису", як і «Повісті минулих літ», є загальновідома оповідь "О обрѣтеніи писемне Словенска и преложеніи книгъ изъ Греческаго языка на Словенскій" ("Про винайдення письмен слов'янських і перекладання книг із грецької мови на слов'янську") з наскрізним пієтетом перед "нашою мовою слов'янською" [ГЛ, с. 237; ЗКЛ, с. 25] і, до речі, без уживання етнолінгвономена "руська мова", як це спостерігаємо у "Повісті минулих літ". Цей пасаж і в "Повісті минулих літ", і в "Густинському літописі" містить розповідь про князів Ростислава Словенського, Святополка Муравського та Коцела Болгарського, що звернулися до грецького царя Михайла і патріярха Фотія з проханням: "...но пошлѣте намъ учителя, иже могутъ намъ сказати книжная словеса

и разумъ ихъ, и да протолкують намъ Книги нашимъ языкомъ Славенскимъ” (“...пошліть нам учителів, які б могли нам переказати книжні слова і розум їхній, хай перетлумачать нам Книги святі нашою мовою слов’янською” [ГЛ, с. 238; ЗКЛ, с. 25]. Відтак Кирило і Методій, “идоша въ Славенскую землю, и составиша писмена азбуковная, и преложиша на Словенскій языкъ святое Евангеліе, Апостоль и Псалтирь и Октоихъ, и прочія книги. И радостны быша Словяне, яко своимъ уже языкомъ имѣша святые Книги и слышаху величія Божія” (“...пішли в Слов’янську землю, й уклали письмена азбучні, і переклали на слов’янську мову Святе Евангеліе, Апостол, Псалтир, Октоїх та інші книги. І раді були слов’яни, що своєю вже мовою мали Святі Книги і чули велич Божу”) [ГЛ, с. 238; ЗКЛ, с. 25]. Чи не найвищим здобутком автор вважає те, “яко и доселѣ Словянскіе народы своимъ языкомъ хвалятъ Господа...” (“...що й досі слов’янські народи своєю мовою хвалятъ Господа...”) [ГЛ, с. 238; ЗКЛ, с. 25]. Друга частина цього лінгвістичного пасажу містить знакову для зрілого (високого) Середньовіччя і Відродження цитату, вкладену в уста папи римського Миколая, що засуджує тих, хто нарікає на переклади слов’янською мовою з єврейської, грецької та латинської: “Да ся исполнить книжное слово, яко «Въсхвалятъ Бога вси языци»; другое же: «Вси възъглаголють языки величья божья, яко же дасть имъ святый духъ отвѣщевати». Да аще хто хулить словѣнскую грамоту, да будетъ отлученъ отъ церкви, донде ся исправит; ти бо суть волци, а не овца, еже достоитъ отъ плода знати я и хранитися ихъ. Вы же, чада, божья, послушайте ученья и не отрините наказанья церковного, яко же вы наказалъ Мефодий, учитель ваш” [ПВЛ, с. 22]. У “Густинському літописі”, крім того, показовим є додане цитування “Послання апостола Павла” та діянь апостолів як відповідь тим, що вважали недостойними всіх мати своє письмо, хіба крім євреїв, греків і латинян, бо тільки їхніми мовами з наказу Пилата було зроблено напис на Хресті Господньому [ЗКЛ, с. 25]. Апостол Павло промовляє: “о имени Иисусовѣ всяко колѣно поклонится небесныхъ и земныхъ, и всякъ языкъ исповѣсть, яко Господь Иисусъ Христосъ во славу Богу Отцу и въ Дѣянїяхъ апостоль” (“Імені Господньому нехай кожне коліно поклониться небесних, і земних, і преісподніх, і кожна мова нехай вповість, що Господь Ісус Христос у славу Богові-Отцю”) або в діяннях апостолів: “во всякому языкѣ боявся Бога и дѣлаяй правду прїятенъему естъ” (“Кожен, хто боїться Бога і чинить правду, хоч до якого народу належить, приймний Богові”) [ГЛ, с. 238; ЗКЛ, с. 25]. Мабуть, не тільки через проповідування апостола Павла у Слов’янській землі літописець називає його “нашим руським апостолом”, але і з огляду на зазначені мовні сентенції, що збігалися з пріоритетами доби Відродження: “Сего ради и Павелъ апостоль естъ нашъ Рускій апостоль, понеже бѣ проповѣдаяѣ въ Мисїи и Иллирику, си естъ въ Славянской землѣ...” (“Тому-то й Павло-апостол є наш руський апостол, бо був, проповідуючи, в Мисії й Іллирику, тобто в Слов’янській землі...”) [ГЛ, с. 238; ЗКЛ, с. 25].

Якщо у час Нестора переклади священних книг слов’янською мовою нарівні з латинською та грецькою були ідеологічним проривом в утвердженні християнської держави Русь, то на початку XVII ст. ця слов’янська мова, попри її священний характер, гальмувала суспільно-політичні процеси доби Відродження, вступаючи у суперечність із розвиненою *простою руською мовою*. У “Густинському літописі” немає про це жодної інформації, однак цитування апостола Павла свідчить про розширення простору для побутування зрозумілої мови. Як і в “Повісті минулих літ”, автор зазначає, що до хрещення “слов’яни без письма пробували” [ЗКЛ, с. 25], хоч це

промовисто заперечують угоди руських із греками, сказання монаха Храбра про “черти и рези”, зустріч Кирила-Костянтина в Корсуні з русином, що мав руські книги Євангеліє і Псалтир і говорив цією мовою [ПВЛа, с. 258].

Особливе місце у пам’ятці посідає мовний аналіз етнонімів, зокрема “Чего ради нашъ народъ Русю наречеса” (“З чого наш народ Руссю нариксся”). Автор зосереджує увагу на двох етнонімах: *слов’яни* та *русь*. Зокрема, “Славяне отъ славы, понеже бранми отъ всѣхъ бяху и сами любяху славу, якоже и отъ именъ ихъ тогдашнихъ познати: Святославъ, Мстиславъ, Ростиславъ, Владыславъ, Болеславъ и проч., или отъ слова, яко словни, си есть словохранителны бяху” (“слов’яни – од ‘слави’, бо війнами славні од усіх були і самі любили славу, що і з імен їхній тодішніх знати: Святослав, Мстислав, Ярослав, Ростислав, Владислав, Болеслав тощо; або слов’яни од ‘слова’, що словні, тобто словохранительні були [слів на вітер не кидали, слова свого трималися]”) [ГЛ, с. 236; ЗКЛ, с. 24]. Таку саму етимологію неодноразово у своїй «Хроніці» подає польський хроніст М. Стрийковський: “...через славні свої діла самі назвали себе славаками або славними (слов’янами)”, а відтак підтверджує таку мотивацію іменами зі складником ‘слава’, водночас емоційно заперечуючи італійських літописців, що називають слов’ян *склявонами* і *склявами* (від лат. *sklave* ‘раб’) [СХП, с. 106]. Натомість густинський літописець поглиблює етнонімний аналіз тим, що наводить не лише мотивацію самоназви, але й грецьку назву слов’ян – савромати, в основі якої лежить зовнішня ознака: “...си есть родъ со ехидными очима, понеже *Σαυρος* значить ехидну, а *τιττα* око” (“з ехидними очима, бо *Σαυρος* значить ‘ехидна’, а *τιττα* ‘око’”) [ГЛ, с. 236; ЗКЛ, с. 24].

Отже, кожна мова – це передусім своя, відмінна мотиваційна основа називання. Зазначене етимологізування під впливом фонетичних і графічних особливостей вписане у новий, прозорий, народноетимологічний ряд асоціацій та осмислень, що протрималося у науковій літературі, публіцистиці та риториці до середини ХІХ ст. Як припускають відомі вчені В. Іванов та В. Топоров, найраніше називання *слов’ян* було пов’язане з основою **suobh-* (**su > *sl-*) як позначення племені *свобідних* (вільних) людей. Відтак подальший розвиток того самого кола уявлень призвів до співвіднесення племінної назви з позначенням власного мовлення, свого слова, а в такому разі і поняття “свій”, “той, що говорить ясно своєю мовою”. Це автоматично передбачало і свою протилежність “чуже слово”, пор. етнонім *чудь*, пов’язаний з народною етимологією з *чужий*, чи *німець* ‘людина, що говорить незрозуміло’, чи литовська назва білорусів *gūdal* ‘не володіє нашим правдивим мовленням’. На відміну від тих, що “говорять незрозуміло” чи тих, “що не говорять” (німці), слов’яни називають себе тими, “що ясно говорять, володіють словом, правдивим мовленням”. Отже, на різних етапах історії етноніма зміна семантичної мотивації та асоціацій могла супроводжуватися частковими змінами фонетичних обрисів слова **suobh-*, **slov-*, *slav-* [2, с. 17–18].

До етимологізування назви *Русь*, як і в М. Стрийковського, залучено різні припущення: “Едини глаголють, яко отъ Росса князя полуноощного. Его же пророкъ Езекииль въ главѣ 38 и 39 поминаеть, инии отъ рѣки глаголимья Рось, инии отъ русыхъ власовъ, понеже въ сей странѣ изъ сичевыми власы мнози обрѣтаются, инии отъ града Русы, лежащего недалече Великаго Новагорода, инии отъ Русса сына Лехова, его же глаголють нѣкогда здѣ княжити; конечнѣ же глаголють, яко отъ розсѣянїя Россїя именуется. Сичеваго разумѣнїя Страбо и Птоломей географи, и

Греци бо ихъ Спорами, си есть, разсѣянными нарицають: понеже сей род, паче иныхъ всѣхъ, по многихъ странахъ разсѣянный и умноженный есть велми” (“одні кажуть, що од Росса, князя північного, якого пророк Єзекіїль в главі 38 і 39 поминає; інші, що од ріки, яка зветься Рось; інші – що од русого волосся, бо в сій стороні з таким волоссям множество людей трапляється; інші, що од города Руси, який лежить неподалік Великого Новгорода; інші, що од Русса, сина Цехового, котрий, як кажуть, колись тут мав княжити. Нарешті, ще кажуть, що од розсіяння Россія іменується. Такої думки Стратон і Птоломей, географи. Бо й греки їх спорами, тобто розсіяними, називають, бо рід сей, більше од інших усіх, по многих сторонах розсіяний і умножений велми”) [ГЛ, с. 236; ЗКЛ, с. 24; СХП, с. 107]. Подавши таке широке народне етимологізування, сам автор схиляється до вузького Несторового тлумачення назви народу і його мови, яке досі активно поширене в антропоніміці: “Но мню, яко паче всѣхъ сихъ достовѣрнѣйши се есть, еже преподобный отецъ нашъ Несторъ, лѣтописца Рускій, глаголетъ, яко отвожа, си есть князя своего Рурика, сіе имя пріять Русь: понеже въ оная времена отъ вожовъ своихъ славныхъ и храбрыхъ народы и языки обыкошася именовати, якоже Ляхи отъ Леха, Сехи отъ Чеха и проч. Сиче и наша Русь отъ Рурика князя своего, иже изъ Рускія землѣ къ нимъ пришедь, якоже вошей о томъ еже о Варягахъ, отъ его же рода даже и доселе Рускіе князи родъ свой вѣдуть” (“Я ж гадаю, що од усього сього достовірніше те, що преподобний отецъ наш Нестор, літописець руський, каже, а саме, що од вожда, тобто князя свого Рюрика, се ім’я прийняла Русь. Бо в ті часи од вождів своїх, славних і хоробрих, народи і языки звикли іменуватися. Як ляхи од Леха, чехи од Чеха тощо. Так і наша Русь од Рюрика, князя свого, назвалася, бо котрий з Руської землі до них прийшов, як вище про те мовилося, коли йшлося про варягів”) [ГЛ, с. 236; ЗКЛ, с. 24]. Таке етимологізування суголосне з «Повістю минулих літ», де наскрізно є теза варязького, норманського походження назви Русь без зазначення конкретного твірного антропоніма: “И отъ тѣхъ варягъ прозвася Руская земля...”; “А словеньскій языкъ и рускій одно есть, отъ варягъ бо прозвашася Русью, а перове бѣша словене” [ПВЛ, с. 18, 23], тоді як окремі назви племен літописець етимологізує на антропонімній основі: “Бяста бо брата в лясѣхъ, – Радим, а другий Вятко, – и пришедьша сѣдоста Радимъ на Сѣю, и прозвашася радимичи, а Вятко сѣде съ родом своимъ по Оцѣ, отъ него же прозвашася вятичи” [ПВЛ, с. 14]. Характерно, що польський хроніст М. Стрийковський робить висновок про іншу етимологію: “Однак москвини і білоруси не визнають усіх тих наведених тверджень про походження назви свого руського народу як правдоподібні. Вони твердять, ... що назва Русь або руські народи походять від того, що (руський) народ був розсіяний, розпорошений по широкому світі...” [СХП, с. 107], як, до речі, подаватиме це згодом «Синопис».

Уперше в українській історіографії автор етимологізує історичний апелятив *козак*, що на ту пору став знаком нових воєнно-політичних відносин в Україні, виводячи його з антропонімної основи: “И потомъ бранилюбивый сей народъ, засмаковавши себѣ зѣдобычъ, наставиша себѣ старѣйшину зпосередь себе, нарицаемаго Козака, отъ него же и сами потомъ козаками нарекошася...” (“І по тім вільнолюбивий наш народ, засмакувавши собі здобич, наставив собі старійшину з-посеред себе, на ймення Козака, од нього ж бо і самі по тім козаками нареклися...” [ГЛ, с. 368; ЗКЛ, с. 122].

Наскрізною ідеєю літопису є протиставлення свого – чужого як навзаєм зумовлених “іншого роду й іншої мови”. Цю засадничу опозицію вкладено у слова

Олександра Македонського під час вручення слов'янам грамоти на держання землі: "А якби знайшовся там хто-небудь іншого роду й іншої мови, то нехай буде вам раб і нащадки його нехай будуть вам раби вівіки" [ЗКЛ, с. 13]. Протиставність і протилежність є активним засобом самопізнання. З огляду на це, автор, зачіпаючи опозиційну мовну проблематику, надає особливого значення описові довколишніх народів. Передусім він висловлює жаль, що "наші руси, спершу простими будучи, ніяку річ не розглядали поправно, ані розсудити не вміли різниць між народами. А якось, озлоблені будучи варягами, тобто шведами, що з ними границі мали, вони од того часу всіх, які в тій стороні жили, за варягів приймали. Щось подібне до сього і нині у нас можемо бачити. Як їх вони тоді варягами називали, так і ми всіх оптом німцями називаємо, тобто шведів, англійців, іспанців, французів, волохів і пруссів тощо" [ЗКЛ, с. 16]. Мовне уніфікування чужинців – типологічна ознака, яскраво виражена і в греків, що всі інші народи, мов яких вони не розуміли, називали варварами. Відчуття іншості найочевидніше через запозичену лексику як знак спільних історичних обставин: "Є у пруській мові й латинських слів множество. [...] Є також і руських слів (у їхній мові множество), бо і Русь, тобто енети, чи слов'яни, там жили" [ЗКЛ, с. 16].

Отже, "Густинський літопис" відображає типову для пізнього Середньовіччя концепцію біблійного тлумачення мови як божественно-креативної сили, що водночас має роздвоєний креативно-деструктивний характер. З огляду на біблійний епізод про стовпотворіння, називання та розділення мов, логічно зробити висновок про етнотворчий характер мови: вона очолює, об'єднує і роз'єднує народи. Серед наскрізних концептів літопису – *слов'янський народ* і *слов'янська мова* як прагматично-комунікативний та ідеологічно-релігійний рівні спільності; синонімість етноатрибутивів *слов'янський* як етнічного і *руський* первісно як династичного утворень питомого та запозиченого походження; аксіоматичність тотожності мови та народу, що, зрештою, виражено і на рівні значення лексеми *язик*: і мова, і народ; відкритість кожної мови до Бога, всупереч постулатові про божественність лише трьох мов: латинської, грецької, арамейської; опозиційність *свій* – *чужий* крізь мовну призму і, врешті, етимологізування етнонімів як пізнання власної історії; пошук спільного мовного та генетичного походження крізь біблійну призму та ідеологію універсалізму. Доволі глибока філософська картина мовної компетенції того часу, однак з відсутністю стрижневого поняття *руської мови* на противагу до акцентів на мові взагалі та спільному родовому понятті *слов'янської мови*. Порівняно з Несторовим літописом, мовні пасажи не лише ширші, як, до прикладу, етимологізування етноніма *Русь*, додані цитати з апостола Павла щодо спілкування з Господом різними мовами, акцент на етнокреативній ролі мови у контексті Вавилонської вежі, але й культивування поняття "*нашої слов'янської мови*" та "*слов'янського народу, чи руського*", тоді як Нестор самі слова *Русь*, *Руская земля*, *руський* уживає понад 270 разів [ПВЛа, с. 239].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бацевич Ф. Філософія мови: Історія лінгвофілософських учень : [підручник] / Ф. Бацевич. – К. : ВЦ «Академія», 2008. – 240 с.

2. *Иванов В. В., Топоров В. Н.* О древних славянских этнонимах (Основные проблемы и перспективы) // Славянские древности (Этногенез. Материальная культура Древней Руси) / В. В. Иванов, В. Н. Топоров. – К. : Наук. думка, 1980. – С. 11–45.

3. *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Ярослав Ісаєвич. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 520 с.

4. *Когут З.-Є.* Від Яфета до Москви: створення і перетворення біблійного родоводу слов'ян у польській, українській та російській історіографії XVI–XVIII [Електронний ресурс] / Зенон-Євген Когут // Quot hominess tot sententiae. – Режим доступу : http://keui.univer.kharkov.ua/publication/schidzachid/Shid_Zahid_9_10/02_Kohut.pdf.

5. *Марченко М.* Українська історіографія. З давніх часів до середини XIX ст. / Марченко М. – К., 1959. – 258 с.

6. *Мечковская Н. Б., Супрун А. Е.* Знания о языке в средневековой культуре южных и западных славян / Н. Б. Мечковская, А. Е. Супрун // История лингвистических учений. Позднее средневековье / [отв. ред. А. В. Десницкая]– СПб : Наука, 1991. – С. 125–181.

7. *Німчук В. В.* Мовознавство на Україні в XIV–XVII століттях / В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1985. – 215 с.

8. *Огієнко І.* Костянтин Философ. Спроба характеристики на основі історичних матеріалів / Іван Огієнко. – Варшава : Друкарня Синодальна, 1927. – 8 с.

9. *Огієнко І.* Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян / Іван Огієнко. – Друкарня оо. Василяян, Жовква, 1937. – 300 с.

10. *Селігей П. О.* Структура й типологія мовної свідомості / П. О. Селігей // Мовознавство. – 2009. – № 5. – С. 12–29.

11. *Трубачев О. Н.* Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования / О. Н. Трубачев. – М. : Наука, 1991. – 271 с.

12. *Хабургаев Г. А.* Этнонимия “Повести временных лет” / Г. А. Хабургаев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 232 с.

13. *Чижевський Д. І.* Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Д. І. Чижевський. – Тернопіль : МПП “Презент”, 1994. – 480 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ ДОСЛІДЖЕННЯ

ГЛ — Густинская лѣтопись. Полное собрание русских лѣтописей. – СПб, 1843. – Том второй. – С. 233–373.

ЗКЛ — Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Граб'янки. – К. : Дніпро, 2006. – 976 с.

ПВЛ — Повесть временных лет // Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. – М., 1962. – Т. 1.

ПВЛа — Повесть временных лет. Часть вторая. Приложения. Статьи и комментарии Д. С. Лихачева / [под. ред. В. П. Адриановой-Перетц]. – Москва ; Ленинград, 1950. – 554 с.

СК — Синопис Київський / Упорядкувала, адаптувала українською мовою, склала додатки і примітки І. Жиленко. — Київ, 2002. — Режим доступу : <http://izbornyk.narod.ru/synopsis/syn01.htm>.

СХП — Стрийковський Матвій. Хроніка польська, литовська, жмудська й усієї Русі : [переклав Роман Івасів] / Матвій Стрийковський // Дзвін. — 1990. — № 1. — С. 101–113.

SJPL — Słownik języka polskiego / [przez M. Samuela Bogumiła Linde]. — Lwów, 1857.

SP XVI — Słownik polszczyzny XVI wieku / [red. nac. M.-R. Mayenowa]. — Wrocław – Warszawa – Kraków : Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1975. — Т. IX. — 560 s.

*Стаття надійшла до редакції 11.10. 2011
доопрацьована 22. 11. 2011
прийнята до друку 10. 01. 2012*

**HUSTYN' CHRONICLE
AS THE REFLECTION OF LINGUAL CONSCIOUSNESS OF UKRAINIAN
PEOPLE OF THE FIRST HALF OF XVIITH CENTURY**

Iryna Farion

*National University "Lviv Politechnic",
The department of Ukrainian Language,
St. Bandery Str., 12, 79013, Lviv, Ukraine,
phone: (032) 258 26 75*

The aim of the article is to reaserch the lingual consiousness of Ukrainian people within the period of Late Middle Ages, that are views, concepts, evaluations and guidelines of our ancestors regarding their language and speech. The object of the research is the sign language and historiographic monument "Hustyn' Chronicle" (1623-1627). According to the results of analysis, the language consciousness of our ancestors was grounded on biblical interpretation of language as divine and creative power that is characterized by ethno-unifying feature with prevailing language opposition between one's own and somebody else's.

Key words: lingual consciousness, ethno-unifying feature, ethnic attributes, ethnonym.

ГУСТИНСКАЯ ЛЕТОПИСЬ – ИСТОЧНИК ЯЗЫКОВОГО СОЗНАНИЯ УКРАИНЦЕВ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XVII ВЕКА

Ирина Фарин

*Национальный университет “Львовская политехника”,
кафедра украинского языка,
ул. С. Бандеры, 79013, Львов, Украина,
тел.: (032) 258 26 75*

Исследовано языковое сознание украинцев в эпоху позднего Средневековья, то есть взгляды, представления, чувства, оценки и наставления наших предков по языку и языковой действительности. Источником исследования является знаковый историографический памятник “Густинская летопись” (1623–1627 гг.). Анализ засвидетельствовал, что языковое сознание наших предков базировалось на библейском толковании языка как божественно-креативной силы этнообъединительного характера с последовательной оппозицией своего – чужого.

Ключевые слова: языковое сознание, этнотворческий характер языка, этноатрибутив, этноним.